

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ویژگی ساختاری کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع)

مسعود وزیری^۱

خلاصه:

با شهادت علی بن موسی الرضا (ع)، شهر مشهد به تدریج به گرد مزار آن حضرت شکل گرفت. قداست و اهمیت مرقد علی بن موسی الرضا (ع) سبب ایجاد مرمت، بازسازی و تزیینات بسیاری در این مکان شد. گروه مهمی از این تزیینات، کتیبه‌هایی است که بر ایوان‌ها و جرزهای حرم نصب است. کتیبه‌های ثلث، بیشترین کارکرد را در این مجموعه دارد. برخی از این کتیبه‌ها توسط محمدرضا امامی اصفهانی ایجاد شده است. کتیبه‌های این هنرمند در صحن‌های مختلف حرم وجود دارد. مهم‌ترین آثار به جا مانده از این هنرمند در حرم امام رضا (ع) شامل کتیبه‌های ساقه گنبد حرم امام رضا (ع)، کتیبه‌های مسجد گوهرشاد، کتیبه ایوان و صحن‌های صحن عتیق است. سؤالات این پژوهش عبارتند از: ویژگی کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع) چیست؟ از کدام ویژگی‌های حروف در ترکیب این کتیبه‌ها استفاده شده است؟ این مطالعه به روش توصیفی - موردی انجام شد و جمع‌آوری اطلاعات و تصاویر براساس مطالعات کتابخانه‌ای استوار است. نتایج بررسی نشان می‌دهد، در کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی از ویژگی‌های اصلی خط ثلث استفاده شده است. استفاده از یاء راجعه، کرسی‌بندی، حرکت‌های افقی، عمودی و مورب در کتیبه‌های این هنرمند وجود دارد.

واژگان کلیدی: حرم امام رضا (ع)، کتیبه، ویژگی ساختاری، محمدرضا امامی اصفهانی.

مقدمه

حرم امام رضا (ع) در طی سال‌های متمادی در شهر مشهد توسعه یافت و به مرور پیرامون قبه مبارک این حضرت صحن‌های مختلف با تزییناتی از هنرهای بسیار ایجاد شد. کتیبه‌نگاری بخشی از این تزیینات است. کتیبه‌هایی از اوایل اسلام، دوره تیموری، صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر در حرم امام رضا (ع) موجود است. برخی از این کتیبه‌ها در بردارنده نام بانی، هنرمند، تاریخ ساخت و یا بازسازی این مکان است. برخی نیز دارای متون، ادعیه، احادیث و آیات قرآن است. هنرمندانی مانند علیرضا عباسی و علیرضا امامی اصفهانی در دوره صفوی از مهم‌ترین خوشنویسانی بودند که در حرم امام رضا (ع) کتابت انجام دادند. بیشتر کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی با خط ثلث و در قالب طوماری در صحن عتیق وجود دارد. در کتیبه‌های این هنرمند علاوه بر اصول و مهارت‌های خوشنویسی، رعایت قوانین تجسمی مانند ترکیب بندی و تناسبات طلایی مشاهده می‌شود. استفاده از ویژگی‌های اصلی خط ثلث در ایجاد صور بصری مهمی مانند ریتم حروف و

^۱ نویسنده مسئول، کارشناس ارشد هنرهای اسلامی. Vaziri.designer@gmail.com

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ایجاد فضای مناسب بصری جهت پدید آوردن ترکیب‌بندی‌های متنوع از خصوصیات این کتیبه‌ها است. تحقیقات مختلفی که درباره کتیبه‌های حرم امام رضا (ع) انجام شده است، بیشتر جنبه محتوایی دارد و کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی به صورت جداگانه مورد مذاقه قرار نگرفته است. اهدافی که در این پژوهش مورد نظر است، عبارتند از:

شناسایی ویژگی ساختاری کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع) .

شناسایی ویژگی‌های حروف به کار رفته در ترکیب کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی.

سوالاتی که این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به آنها است، عبارتند از:

ویژگی ساختاری کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع) چیست؟

از کدام ویژگی‌های حروف در ترکیب این کتیبه‌ها استفاده شده است؟

روش تحقیق

در این پژوهش به روش توصیفی - موردی، پاسخ سوالات یاد شده جستجو می‌شود. برای این منظور ابتدا مطالب مختصری درباره کتیبه و دسته‌بندی آن مطرح می‌شود، سپس درباره محمدرضا امامی اصفهانی و ویژگی کتیبه‌های این هنرمند در حرم امام رضا (ع) تحقیق انجام می‌شود. روش جمع‌آوری اطلاعات در این مقاله، براساس مطالعات کتابخانه‌ای استوار است.

پیشینه پژوهش

درباره موضوع مورد بحث تحقیقاتی با رویکردهای مختلف انجام شده که مهمترین آنها بدین ترتیب است:

در برخی کتاب‌ها مانند *اطلس خط نوشته حبیب‌الله فضایی* (۱۳۶۲)، *احوال و آثار خوشنویسان؛ نستعلیق‌نویسان* نوشته مهدی بیانی (۱۳۶۳)، *تذکره خط و خطاطان* نوشته میرزاجیب اصفهانی (۱۳۶۹)، توضیحاتی درباره محمدرضا امامی اصفهانی بیان شد. در کتاب *تعلیم خط نوشته حبیب‌الله فضایی* (۱۳۶۲) و *تحفه‌المحبین* نوشته یعقوب‌بن حسن سراج شیرازی (۱۳۷۶) اطلاعات مختصری درباره کتیبه‌ها عنوان شد. در مقاله‌هایی با عنوان «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان»، نوشته مهناز شایسته‌فر در *علوم انسانی دانشگاه الزهرا* (س) (۱۳۸۱) و مقاله «به‌کارگیری

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شاخصه‌های معماری اسلامی در معماری مسجد محله؛ با تأکید بر کتیبه و نقوش هندسی»، نوشته مریم فراست (۱۳۸۵)، مقاله «طبقه‌بندی کتیبه‌ها در معماری دوره صفوی» (۱۳۸۶) نوشته مهدی مکی‌نژاد و مقاله «مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی در دو مجموعه شاخص شیعی ایران؛ حرم مطهر امام رضا (ع) و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی» (۱۳۸۸)، نوشته سید هاشم حسینی دسته‌بندی‌های محتوایی برای کتیبه‌ها ارائه شد. در کتاب شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های مسجد گوهرشاد) نوشته مهدی صحراگرد (۱۳۹۲)، گونه‌شناسی پیرامون کتیبه‌های ثلث مسجد گوهرشاد صورت گرفت و کتیبه‌ها از نظر اصول خوشنویسی تحلیل شد. در کتاب دیگری از این نویسنده با عنوان شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی؛ کتیبه‌های صحن عتیق (۱۳۹۴)، کتیبه‌های صحن عتیق معرفی و دو اصل مهم خوشنویسی، یعنی تشکیل و ترکیب در آنها مطالعه شد. مقاله‌ای با عنوان «ترکیب‌بندی در کتیبه‌های ثلث طوماری صحن عتیق حرم امام رضا (ع)» نوشته سمیرا داننده و مهدی صحراگرد در مجله آستان هنر (۱۳۹۴)، به چاپ رسید. در این مقاله عوامل موثر در ترکیب‌بندی کتیبه‌های ثلث طوماری صحن عتیق مطالعه شد. مقاله با عنوان «رابطه شکل و ترکیب در کتیبه‌های طوماری ثلث محمدرضا امامی اصفهانی در صحن حرم امام رضا (ع)» نوشته سمیرا داننده، در کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی سن پترزبرگ روسیه (۱۳۹۵)، کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در صحن عتیق حرم امام رضا (ع) از منظر اصول و مبانی هنرهای تجسمی بررسی شد. در مقاله با عنوان «مقایسه ترکیب‌بندی در دو کتیبه ثلث طوماری از محمدرضا امامی اصفهانی و محمدحسین شهیدمشهدی در صحن عتیق حرم امام رضا (ع)» نوشته سمیرا داننده، در مجله علمی - پژوهشی نگره سال (۱۳۹۶)، به چاپ رسید. در این مقاله مقایسه‌ای از نظر بصری و ترکیب کتیبه بین کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی و محمدحسین شهیدمشهدی انجام شد. در مطالعات گذشته تمامی کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع) مورد مذاقه قرار نگرفته و ویژگی ساختاری این کتیبه‌ها به صورت کلی بررسی نشده است.

۱-۱ مروری بر احوال محمدرضا امامی اصفهانی

محمدرضا امامی اصفهانی، از جلی‌نویسان عصر صفوی است که بیشتر کتیبه‌های او در اماکن اصفهان موجود است (اصفهانی، ۱۳۶۹: ۷۴). «محمدرضا را امام خطاطان گفته‌اند. او عمری طولانی داشته و معاصر شاه عباس اول و شاه صفی و شاه عباس دوم و شاه سلیمان بوده است و در هر دوره در بناهایی که ساخته شده کتیبه‌ای نوشته و اثری به یادگار گذاشته است. او نه تنها خط ثلث را به درجه عالی استادی می‌نوشته، بلکه در نوشتن نسخ و نستعلیق هم مهارت داشته و با خطاطان مشهور دیگر مانند علی‌رضا، میرعماد، عبدالباقی و محمد صالح معاصر بوده است. بیست و نه کتیبه‌های ابنیه مشهور تاریخی اصفهان به قلم محمدرضا امامی است که قدیمی‌ترین آنها در سال ۱۰۳۸ هـ در مسجد شاه، در زمان شاه عباس اول و آخرین آنها در سال ۱۰۸۱ هجری است» (فضایلی، ۱۳۶۲ الف: ۳۵۱ و ۳۵۰). این هنرمند در سال ۱۸۷۰ هـ فوت کرد (اصفهانی، ۱۳۶۹: ۷۴). «کتیبه‌های بسیاری از این هنرمند در حرم امام رضا (ع) موجود است. از این هنرمند تعداد یازده کتیبه در صحن عتیق موجود است. این کتیبه‌ها در ساقه گنبد حرم امام رضا (ع)، پیشانی ایوان طلای نادری، حاشیه

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

ایوان طلای نادری، پیشانی ایوان عباسی، بغلکش‌های دو طرف ایوان عباسی، حاشیه بیرونی ایوان کوچک میان ایوان عباسی، کمرگاه ایوانچه سوم ضلع شمالی به طرف ایوان عباسی، بالای سر در ایوان ساعت از طرف بست بالا، کمرگاه دومین ایوانچه ضلع جنوبی، درون ایوانچه چهارم در ضلع جنوبی ورودی گنبد الله وردی خان و کمرگاه نخستین ایوانچه ضلع شرقی قرار دارد. غیر از کتیبه بغلکش‌های دو طرف ایوان عباسی که شکل آن قاب‌بست است و کتیبه بالای سر در ایوان ساعت از طرف بست بالا که لوح سه سطری دو طبقه است، کتیبه‌های دیگر این هنرمند در صحن عتیق، در قالب طوماری است. بیشتر این کتیبه‌ها طوماری دو طبقه کمربندی است، که البته کتیبه ساقه گنبد به شکل لوحی - طوماری کمربندی و کتیبه حاشیه ایوان طلای نادری به شکل طوماری مادر و بچه است. کتیبه‌های امامی اصفهانی در صحن عتیق با خطوط ثلث، کوفی و نستعلیق کار شده است. ایجاد فاصله بین فضای حروف از ویژگی کارهای این هنرمند است که در بسیاری از کتیبه‌های این صحن مشاهده می‌شود. در کتیبه‌های کار شده از این هنرمند در صحن عتیق، ضمن استفاده از عوامل بصری مانند آهنگ بصری، تعادل، تباین و فضای مثبت و منفی، در قالب حرکت‌های عمودی، متقاطع، مثلث و منتشر، ترکیب شکل گرفته است و تمامی کتیبه‌های امامی اصفهانی با قلم سفید و یا زرد بر زمینه لاجوردی کار شده است (داننده، ۱۳۹۶: ۲۳). از مهمترین آثار معروف و درخشان محمدرضا امامی اصفهانی در ایران شامل پنج فقره کتیبه‌های مسجد امام^۱ بین سال‌های ۱۰۲۸ - ۱۰۷۸ هـ برابر با اواخر دوره حکومت شاه عباس اول تا شاه سلیمان، تمام کتیبه‌های مسجد حکیم مربوط به عهد شاه عباس دوم در سال‌های ۱۰۷۰ لغایت ۱۰۷۳ هـ یکی از کتیبه‌های امام‌زاده اسماعیل مربوط به عهد شاه صفی در سال ۱۰۴۲ هـ که بسیار خوب نوشته است. کتیبه تالار مسجد لبنان که در سال ۱۰۸۰ هـ در زمان شاه سلیمان به امضای محمدرضا امامی اصفهانی است. تاریخ کتیبه‌های محمدرضا امامی در مسجد امام اصفهان شامل کتیبه‌های زیر چهل ستون شرقی گنبد بزرگ که از قدیمی‌ترین کتیبه‌های این هنرمند است و مربوط به سال ۱۰۳۸ هـ می‌شود، کتیبه با اطاق دور گنبد زیر گلدسته ۱۰۳۹ هـ کتیبه دور پاتاق ایوان زیر گلدسته ۱۰۴۰ هـ کتیبه‌های مدرسه ناصری ۱۰۷۷ هـ کتیبه سردرب مسجد شاه سلیمان در مغرب مسجد شاه ۱۰۷۸ هـ است. در مشهد نیز کتیبه‌های او مابین سال‌های ۱۰۵۹ لغایت ۱۰۸۶ هـ و در زمان شاه عباس دوم تا شاه سلیمان است (همایی، ۱۳۷۵: ۹۶).

۲-۱ درباره کتیبه

درباره معنای لغوی کتیبه بیان شده که واژه‌ای عربی است و معانی مانند سنگ نبشته، نوشته‌ای که با خوشنویسی بر سر در اماکن و مساجد نقش شود، قسمت زیرین دیوار که با آجر، سنگ و نقوش تزیین شده باشد را در بر دارد (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۲: ۱۸۱۸۰). «کتیبه را لغت‌نامه‌ها به‌دسته‌ای از سپاه و لشکر یارمه‌ی اسبان معنی کرده‌اند. وقتی کتیبه‌ای را نگاه می‌کنیم کلمات آن مانند سواره نظام در حال رژه، دیده می‌شود. استفاده از کلمات افراشته با حرکات مختلف می‌تواند تداعی‌کننده سرهای شمشیر، نیزه‌ها و پرچم‌ها باشد. معنای دیگر کتیبه به نقل از تذکره‌نامه‌ها به روش فارسی، کتابه نیز بیان شده که مشخصه خطوط درشت و جلی است که از روی کاغذ به کاشی منتقل شده و بر سردر، دیوارها، ضریح، درب‌ها و محراب‌های مساجد، اماکن متبرکه و بناهای مهم قرار گرفته و نصب می‌شود (فضایی، ۱۳۶۲ ب: ۱۳۰). «برای دانستن

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

خصوصیات کتیبه‌ها و اصول کتیبه‌نگاری می‌توان آنها را دسته‌بندی کرد. دربارهٔ خصوصیات کتیبه‌ها منابع تاریخی اندکی وجود دارد. تعریف مختصری از نوع خط، شکل کتیبه‌ها و اسباب کتیبه‌نویسی در کتاب *تحفه‌المحبین* آمده است که نویسنده در آن فقط چند قاعده و روش کتابت را بیان می‌کند. در دورهٔ معاصر پژوهشگران اندکی دربارهٔ دسته‌بندی کتیبه‌ها مطالعاتی انجام دادند. در مقاله‌ای کتیبه‌ها از منظر متون مذهبی به کتیبه‌های قرآنی، ادعیه و احادیث تقسیم می‌شود و هر کدام از موارد ذکر شده شامل زیرشاخه‌هایی است. در مقاله‌ای دیگر کتیبه‌ها به دسته‌هایی چون کتیبه‌های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه‌های قاب‌بندی شده، کتیبه‌های کوچک آجری در قالب شکل و خط، کتیبه‌های دور تا دور طوق گنبد و شبستان، کتیبه‌های دور تا دور محراب و کتیبه‌های ساده برگرفته از آجر یا کاشی تقسیم می‌شود. در پژوهشی دیگر، کتیبه‌ها بر اساس نوع جنس، نوع خط، تزیینات، رنگ متن و زمینه بررسی می‌شود. در دسته‌بندی که مهدی مکی نژاد انجام داده، کتیبه‌ها بر اساس نوع خط، موضوع، نوع مصالح، جنس، کاتبان و سازندگان آنها طبقه‌بندی می‌شود. در این طبقه‌بندی هر یک از موارد ذکر شده معرفی گردیده و هر کدام به بخش‌های مختلف تقسیم می‌شود. در کتاب *کتیبه‌های یادمانی فارس*، کتیبه‌ها در ارتباط با کارکرد تاریخی و اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته و از منظر متنی به دسته کتیبه‌های دینی، اشعار فارسی و عربی تقسیم می‌شود. نویسندهٔ این کتاب معتقد است که کتیبه‌های دینی با نوع احداثیه و یادگاری متفاوت است. در پژوهشی دیگر کتیبه‌های مذهبی از منظر آیات قرآن، کتیبه‌های حدیثی، کتیبه‌های دعایی، اسماء‌الله و اسامی ائمه دسته‌بندی می‌شود. در کتاب *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی*، دسته‌بندی جامع‌تری وجود دارد؛ چنانکه کتیبه‌های نوشته شده به خط ثلث از منظر متن، قالب، شکل کلی و ترکیب خط در کتیبه، دسته‌بندی و تحلیل می‌شود و مواردی تحت عنوان کتیبه‌های تک‌سطری، دوطبقه و سه طبقه، مادر و بچه و کتیبه‌های کمربندی در قالب ترکیب خط نامگذاری می‌شود. با توجه به نظر پژوهشگران و یافته‌های نگارنده می‌توان کتیبه‌ها را در شش بخش دسته‌بندی کرد که شامل طبقه‌بندی محتوایی، نوع خط، شکل و قالب، ترکیب‌بندی خط در کتیبه، نوع مواد و مصالح و رنگ کتیبه‌ها است (داننده، ۱۳۹۶: ۲۴). حبیب‌الله فضایی در دوره معاصر واژگانی برای شکل و قالب کتیبه‌ها دارد. کلماتی مانند تک لوح، لوح، قطعه، ترنج، اشکال هندسی (مربع، مستطیل، دایره و...)، کتیبه‌های کمربندی، کتیبه‌های مادر و بچه، کتیبه‌های هلالی، کتیبه درهم (بدون تنظیم) و کتیبه محرابی را برای نام کتیبه‌ها در نظر گرفته است. کتیبه‌ها اغلب در جهت طول و به مساحت چندین متر برای اطراف در ورودی، محراب، اطراف صحن، رواق و غیره کاربرد دارد که گاهی به صورت تک‌لوحه و قطعه‌هایی نیز به تناسب محل به خط ثلث و غیره کتابت می‌شود. قلم مورد استفاده در کتیبه با نوشتن-های معمولی فرق دارد و تسلطی جداگانه می‌طلبد، عباراتی را که کتیبه‌نویس باید در زمینهٔ چند متری یا در ترنج‌ها، لوح‌ها و در اشکال هندسی به صورت مربع، مستطیل، دایره و غیره بنویسد، درشت و ریزی قلم در آن الزامی است (فضایی، ۱۳۶۲: ۱۳۷-۱۳۱). «مهدی مکی نژاد دربارهٔ جهت حرکت کتیبه‌ها مطالبی بیان کرده است. به اعتقاد این نویسنده جهت حرکت نوشته در کتیبه‌ها باید از راست به چپ و از بالا به پایین و یا از پایین به بالا باشد، گاهی اوقات بعضی کتیبه‌های مستثنی نیز وجود دارد که به دلیل موقعیت مکانی و نسبت آنها با نقش و نگارها، دارای جهت حرکت متفاوتی است. در دسته‌بندی که مهدی صحراگرد انجام داده، کتیبه‌ها از نظر قالب و شکل کلی به سه دسته تقسیم می‌شود. اصطلاحاتی نظیر کتیبه طوماری، قاب‌بست و الواح کتیبه‌ای نامگذاری‌هایی است که این پژوهشگر برای کتیبه‌ها در نظر گرفته است. به اعتقاد این پژوهشگر، کتیبه‌ها از نظر ارتباط با فضای معماری و محل قرارگیری، اندازه و قالبی متفاوت دارد و این نامگذاری

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

را براساس شکل‌های رایج کتیبه‌ها که در بناهای اسلامی در تزیینات معماری کاربرد دارد می‌توان برگزید. همچنین این نویسنده معتقد است که منظور از قالب کتیبه، ساختار کلی یا شکل قاب آن است که با بسترش، یعنی عناصر معماری، ارتباط صوری متناسبی برقرار می‌کند. با نگاهی بر معنای لفظی طوماری، انتخاب این نام برای کتیبه‌های دورتادوری و سراسری انتخاب مناسبی است» (داننده، ۱۳۹۶: ۲۴ و ۲۵). به اعتقاد مهدی صحراگرد کتیبه‌هایی که با متنی کوتاه و در قاب مربع یا مستطیل و به طور مکرر بر بنا نصب می‌شود را قاب‌بست گویند. الواح کتیبه‌ای در لچکی‌ها به طور مزدوج و متقارن، گاهی زیر طاق‌ها و پایه‌ها تکرار می‌شود و شکل قاب آنها معمولاً ترنج، شمسه و گره‌های چند ضلعی است و به تناسب شکل قابشان نامگذاری می‌شود؛ مانند الواح ترنجی، الواح مستدیر و غیره است (صحراگرد، ۱۳۹۴: ۸۰ - ۷۹). درباره کتیبه‌های طوماری بیان شده «آن خط را شاید که بر بالای همدیگر نویسند و در یک سطر جایز است که سه طبقه نوشته شود و در هر سه طبقه رعایت کرسی به نوعی بنماید که مخالف اصول و قاعده واقع نشود و باید که از اصول ثلث و محقق بیرون نباشد و در این خط رعایت تناسب امری کلی است و می‌باید در ترکیبی که می‌نویسد، رعایت الفاظ چنان بکند که با آنکه در یک سطر سه مرتبه کرسی جایز است و از دو مرتبه خود کمتر نیست تقسیم و تأخیر واقع نگردد» (سراج‌شیرازی، ۱۳۷۶: ۱۴۵). در برخی کتیبه‌های طوماری برای ایجاد تناسب در عرض کتیبه، گاهی برخی حروف آن مانند یاء را به صورت کشیده قرار می‌دهند که در این صورت فضای کتیبه به دو یا سه قسمت تقسیم می‌شود؛ به این گونه کتیبه‌ها، کتیبه کمربندی گفته می‌شود (داننده، ۱۳۹۶: ۲۶). به گفته حبیب‌الله فضایی این یاء معکوس به نام «یاء راجعه» نیز معرفی می‌شود، که حروف و کلمات در بالا و پایین آن منظم می‌شود (فضایی، ۱۳۶۲ الف: ۱۳۲).

۳-۱ کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع)

داخل حرم امام رضا علیه السلام کتیبه‌های زیادی به خطوط ثلث و نستعلیق به زبان فارسی و عربی در دیوارها نقش بسته است. این کتیبه‌ها عبارتند از آیات قرآنی، اخبار، احادیث، اسماء الحسنی و اشعار فارسی در مدح امام رضا (ع) است. این احادیث در ارشاد، نصیحت و پند و اندرز است ولی برای همه کس قابل قرائت و استفاده نیست و در حال حاضر جنبه تزئینی و تشریفاتی دارد (عطاردی، ۱۳۷۱: ۱۱۶ - ۱۱۵). با بررسی انجام شده توسط نگارنده، مهمترین کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع) به شرح زیر است:

۱-۳-۱ کتیبه ترنج‌های چهارگانه گنبد طلا

گرداگرد گنبد طلای حرم مطهر امام رضا (ع) چهار کتیبه با خط ثلث به قلم خوشنویس بزرگ دوره صفوی در چهار ترنج بازوبندی بزرگ وجود دارد. این ترنج‌ها از ابتدا وجود نداشته و حدود هفتاد سال بعد از کتیبه کمربندی گنبد و در سال ۱۰۸۶ ق اضافه شده است. چون ساقه گنبد بلند است، ترنج‌ها به خوبی بر بدنه قرار گرفته و تنوع متناسب و زیبایی به آن داده است. این کتیبه بعد از تعمیر بنا که در اثر زلزله ۱۰۸۴ ق آسیب دیده بود، به نمای گنبد اضافه شد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

متن کتیبه در توصیف اقدام شاه سلیمان صفوی در تعمیر بقعه و گنبد پس از زلزله است. این متن توسط آقا حسین خوانساری ادیب و فقیه برجسته دوره صفوی تنظیم شده و عبارت کتیبه‌های چهارگانه خلاصه‌تر از اصل متن است. در پایین ترنج چهارم نوشته شده: «کتیبه محمدرضا الامی الاصفهانی». این کتیبه‌ها را محمدرضا امامی اصفهانی به قلم ثلث جلی نوشته است. شیوه خط، زمینه لاجوردی و حاشیه سبز کتیبه‌ها با کتیبه کمربندی گنبد به خط علیرضا عباسی هماهنگی دارد، اما به دلیل محدودتر بودن فضای ترنج‌ها عبارت درهم نگاشته و با ترکیب بسیار فشرده‌تری اجرا شده است (نعمتی، ۱۳۹۵: ۵۸). «این کتیبه در قالب لوحی - طوماری با ترکیب کمربندی^۲ است. کتیبه مذکور به صورت ترنج‌های چهارگانه دور ساقه گنبد و زیر کتیبه گنبد که به خط علیرضا عباسی کتابت شده، قرار دارد» (داندن، ۱۳۹۵: ۵). خط این کتیبه چنان است که نمی‌توان آن را اثری شاخص در میان آثار محمدرضا امامی اصفهانی به حساب آورد. این نکته زمانی اهمیت بیشتری دارد که می‌دانیم اثر او درست در زیر کتیبه استادش علیرضا عباسی نصب شده است. البته شلوغی و فشردگی بیش از حد متن بر ضعف خط افزوده است. به طور کلی کتابت مفردات و ترکیبات حروف کتیبه طبق اصول خط ثلث است و اشکال چندانی ندارد، ولی نکته شایان توجه و ظرافتی که در شأن مقام خطاط مخصوص این عهد باشد، در آن نمی‌توان یافت. مقایسه حروف و واژگان مشابه در اثر او و علیرضا عباسی ضعف‌ها را بیشتر نشان می‌دهد. همچنین کاتب با انتخاب مناسب شکل حروف می‌توانست ترکیب بهتری بیافریند، اما در این اثر محمدرضا امامی اصفهانی کوششی برای این امر نکرده و معمولی‌ترین اشکال را به کار برده است (صحراگرد، ۱۳۹۳: ۹۹). خلاصه متن کتیبه بدین شرح است: «خداوند سبحان آسمان دنیا را با ستارگان زینت بخشید و گنبد گیتی را با انوار فروزان آن آرایش داد. از منت‌های خداوند این بود که سلطان اعظم و خاقان اکرم که از نظر حسب و نسب از اشراف پادشاهان روی زمین و از جهت اخلاق و ادب از گرامی‌ترین آنها می‌باشد، او مروج مذهب اجداد طاهرین و زنده کننده آثار پدران معصوم خود می‌باشد، شاه سلیمان صفوی موسوی این گنبد ملکوتی را که در اثر زلزله آسیب دیده بود مرمت کرد و خرابی‌های آن را تجدید بنا نمود و اکنون گنبد مطهر مانند آفتاب تابان نور افشانی می‌کند و این عمل در سال یکهزار و هشتاد انجام یافت» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۱۹۸ و ۱۳۸).

تصویر ۱. کتیبه ترنج‌های چهارگانه گنبد طلا، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، مأخذ تصویر: صحراگرد (۱۳۹۳).
شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های صحن عتیق)، مشهد: موسسه آفرینش‌های هنری
آستان قدس رضوی.

۲-۳-۱ کتیبه های مسجد گوهرشاد

کهن ترین کتیبه دوره صفوی در حرم امام رضا(ع) در تاریخ ۱۰۰۸ ق ساخته شد که امروز اثری از آن باقی نمانده است، کتیبه مسجد گوهرشاد است. این کتیبه مربوط به مرمت خرابی های ناشی از حمله ازبکان در عهد شاه عباس اول است، در سمت چپ ایوان مقصوره به خط نستعلیق زرد بر زمینه لاجوردی نوشته بود. متن کتیبه شامل این مطلب بود: « بتوفیق حق این مبارک مقام / به معماری کمترین شد تمام / محمداقبر / هزار و هشت » کتیبه های دیگر نیز بر سردر دارالسیاده در ایوان شمالی مسجد است. تاریخ مشخصی ندارد، اما نام شاه عباس اول، مباشر و بانی تعمیراتی را که به نظر می رسد مربوط به تعمیرات ۱۰۰۸ ق یا اندکی پس از آن است، در آن آمده است. شاه عباس پس از شکست ازبکان چند مرتبه به مشهد سفر کرد و در هر سفر کوشید به رفع مشکلات حرم توجه کند، در سفر سال ۱۰۱۱ ق دستور معماری و بازسازی حرم امام رضا (ع) را صادر کرد. به احتمال زیاد کتیبه یاد شده باید مربوط به این زمان، یعنی ۱۰۱۱ ق باشد، اما از طرفی در متن کتیبه به دستور شاه درباره تعمی مسجد اشاره نشده است. چند کتیبه تاریخ دار دیگر پس از این زمان مربوط به سال های ۱۰۵۲ تا ۱۰۵۹ ق نیز در مسجد وجود دارد؛ اما مهم ترین کتیبه های به جا مانده از این دوره، به تعمیرات پس از زلزله ۱۰۸۴ ق مربوط است. این کتیبه ها بیشتر تاریخ ۱۰۸۴ تا ۱۰۸۸ ق دارد و همگی به خط محمدرضا امامی اصفهانی کتابت شده است (صحراگرد، ۱۳۹۲: ۳۵).

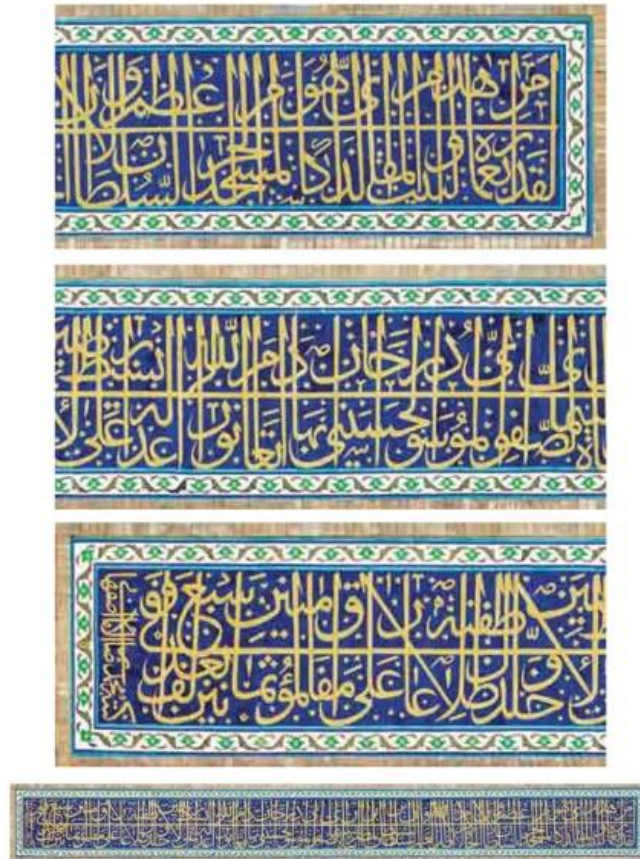

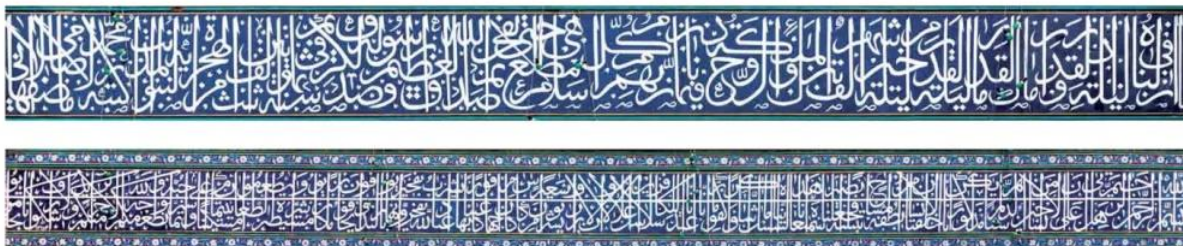

نقش خراسان دشکوفانسر معمار ایرانی اسلامی

تصویر ۲. کتیبه دور صحن دیوار جنوبی ایوان مقصوره، قلم محمدرضا امامی اصفهانی، مأخذ تصویر: صحراگرد (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه های مسجد گوهرشاد)، مشهد: موسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی.

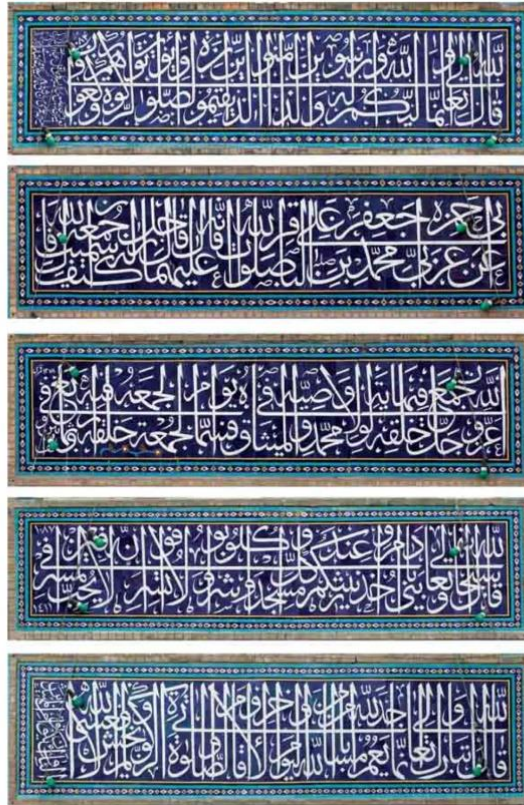
تصویر ۳. کتیبه پیشانی ایوان شمالی (دارالسیاده)، قلم محمدرضا امامی اصفهانی، مأخذ تصویر: صحراگرد (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه های مسجد گوهرشاد)، مشهد: موسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی.

نقش خراسان دشکوفان سر معمار ایرانی اسلامی

تصویر ۴. کتیبه دور صحن دیوار جنوبی (دو طرف ایوان مقصوره)، قلم محمدرضا امامی اصفهانی، مأخذ تصویر: صحراگرد (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه های صمسجد گوهرشاد)، مشهد: موسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی.

تصویر ۵. پنج کتیبه بر سر در غرفه های صحن مسجد گوهرشاد، این پنج کتیبه بر سر در غرفه های صحن (سر در دو غرفه شمالی ایوان غربی، دو غرفه طرفین ایوان مقصوره و یک غرفه در شمال ایوان شرقی) است، قلم محمدرضا امامی اصفهانی، مأخذ تصویر: صحراگرد (۱۳۹۲). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه های مسجد گوهرشاد)، مشهد: موسسه آفرینش های هنری آستان قدس رضوی.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

این کتیبه در قالب طوماری دو طبقه کمربندی و به قلم ثلث جلی بر کاشی معرق کار شده است. کتیبه مذکور در پیشانی ایوان طلای نادری نصب گردیده و از نوع احداثیه است (داننده، ۱۳۹۵: ۹). متن کتیبه شامل این مطلب است: «فی ایام دوله السلطان الاعظم والخاقان المعظم مالک الرقاب والامام مولی ملوک العرب و العجم شاه سلطان حسین میرزا بایقرا بهادر خلد الله تعالی ملکه». کاتب آن محمدرضا امامی است. به احتمال زیاد کتیبه زمان امیرعلی شیر، خراب شده و در زمان شاه سلیمان صفوی تعمیر شده است؛ اما نام سلطان حسین میرزا باقی مانده است. در حاشیه ایوان کتیبه‌ای به قلم ثلث و رنگ سفید با متنی از سوره مبارکه «کهیعص» توسط محمدرضا امامی اصفهانی کتابت شده است. در کنار خط ثلث سوره مبارکه «یس» با قلم کوفی کتابت شده است (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۰۴ و ۲۰۳). «دربارۀ آن بیان شده که کاتب کتیبه اصلی در دوران تیموریان مشخص نیست. اما با توجه به نام راقم و تاریخ ۱۰۸۵ ق می‌توان گفت که بازسازی کتیبه اصلی به خط محمدرضا امامی و در دوره سلطان حسین انجام شده است. البته با توجه به بازسازی‌های مکرر تزیینات کاشیکاری صحن عتیق، دفعات و شرایط بازسازی این کتیبه معلوم نیست و در برخی قسمت‌ها خصوصیات مفردات خط از بین رفته است. البته کاتب با نوشتن نام خود و سال ۱۰۸۵ ق مشخص کرده که کتیبه اصلی را بازسازی کرده است. این کتیبه که از نظر اصول و قواعد کتابت از دقیق‌ترین کتیبه‌های صحن عتیق است، مانند دیگر آثار دوره صفوی، به صورت کمربندی دو طبقه بر کاشی معرق کار شده است. در این کتیبه مانند دیگر کتیبه‌های ثلث طوماری، از خاصیت حروف افراشته استفاده شده و آهنگ بصری و تباين در آن وجود دارد. آهنگ بصری دیگری به فراخور استفاده از حروف گرداندام، شکل گرفته است. با استفاده از افراشته‌های اریب مانند «لا» و «ک» حرکت‌های مورب در نیمه اول و دوم آن وجود دارد. با استفاده از یاء راجعه قاب کتیبه به دو نیم تقسیم شده است. نیمه بالای کتیبه خلوت‌تر از نیمه پایین آن است، چنانکه سنگینی بیشتری در نیمه پایین وجود دارد. به دلیل تجمع حروف افراشته، نیمه نخست کتیبه شلوغ‌تر از نیمه سمت چپ آن است. این کتیبه براساس دو کرسی اصلی شکل گرفته است. رنگ حروف زرد بر زمینه لاجوردی است. این نوع رنگ‌بندی در بیشتر کارهای این هنرمند، به خصوص در کتیبه‌های او در مسجد گوهرشاد مشاهده می‌شود. ترکیب عمود، متقاطع، اریب و مثلث در این کتیبه مشاهده می‌شود (داننده، ۱۳۹۵: ۹).

تصویر ۶. کتیبه به قلم ثلث، پیشانی ایوان طلای صحن عتیق، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، ۱۰۸۵ ق، مأخذ تصویر: داننده، ۱۳۹۵: ۹.

۴-۳-۱ حاشیه بازسازی شده ایوان طلای نادری

کتیبه مذکور به صورت سرتاسری اطراف ایوان طلای نادری کار شده است. خط آن ثلث جلی و کوفی خفی، از نوع طوماری مادر و بچه است. متن آن مذهبی و دربردارنده آیاتی از سوره مریم است. درباره این کتیبه گفته شده که به احتمال

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

زیاد بازنویسی از روی کتیبه اصلی ایوان پیش از خرابی‌های ناشی در زلزله سال ۱۰۸۴ ق است؛ زیرا کتیبه به دو خط کوفی و ثلث است و شبیه کتیبه‌های دوره تیموری است. رقم محمدرضا امامی اصفهانی نشان می‌دهد که او تمام یا بخشی از کتیبه را بازنویسی کرده و کوشیده در نقل، کاملاً امانت‌دار باشد. علی اعتضادپور خط این کتیبه را شبیه خط بایسنقر دانسته و بیان کرده که کاشی‌های افتاده ابتدا و انتهای کتیبه را بعدها امامی اصفهانی نوشته است. گفته او تا حدی درست است. زیرا ترکیب کلی کتیبه مانند کتیبه ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد ترکیبی از ثلث و کوفی است. اما درباره اینکه امامی اصفهانی کل کتیبه را بازنویسی کرده یا فقط بخش‌هایی از آن، نظر قطعی وجود ندارد. البته با توجه به اینکه ترکیب کلی کتیبه حفظ شده^۳، می‌توان دریافت که پس از زلزله فقط بخش‌های آسیب دیده مرمت شده، زیرا در نهایت باید ترکیب آن مانند کتیبه پیشانی و تمام کتیبه‌های دوره صفویه در قالب کمربندی دو طبقه بود (صحراگرد، ۱۳۹۳: ۱۰۲). «از خصوصیات که در این کتیبه وجود دارد، آهنگ بصری برگرفته از چیدمان حروف افراشته و گرداندام در کنار هم، تعادل و تباین ناشی از استفاده حروف افراشته در کتیبه است. قسمت پایین کتیبه متراکم کار شده و هنرمند با قرار دادن خط کوفی خفی فضای بالای کتیبه را پر کرده است. قلم ثلث سفیدرنگ و کوفی زردرنگ بر زمینه لاجوردی نقش بسته است. کتیبه به صورت مقترن^۴ کار شده است؛ زیرا در برخی قسمت‌ها تا چهار مرتبه کرسی‌بندی روی هم وجود دارد. از تمهیداتی که امامی اصفهانی در این کتیبه در نظر گرفته، کاربرد حروف مشابه روبه روی هم بر خط کرسی است که سبب ایجاد چشم‌نوازی بصری در کتیبه شده است. در بخش‌هایی از کتیبه، استفاده از حروف مورب، حرکت‌های اریب و ترکیب مثلث را ایجاد کرده است. با توجه به خاصیت حروف افراشته و مورب، ترکیب عمود، اریب و مثلث در این کتیبه وجود دارد. نحوه اعراب‌گذاری حروف نیز ترکیب منتشر را شامل شده است» (داننده، ۱۳۹۵: ۱۰).

تصویر ۷. نیمه انتهایی کتیبه حاشیه ایوان طلای نادری، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، ۸۸۵ و ۱۰۸۵ ق، مأخذ تصویر: داننده، ۱۳۹۵: ۱۱).

۵-۳-۱ کتیبه‌های ایوان عباسی

در پیشانی این ایوان بالای طاق نوشته شده: «امر بتعمیر هذه الايوان المباركة الرضويه السلطان الاعظم و الخاقان المعظم المعظم مالك الرقاب الامم مولى ملوك العرب و العجم، السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه عباس الثاني الصفوى الموسوى الحسينى بهادر خان خلد الله ملكه، كتيبه محمدرضا الامامى» در طرف راست داخل ایوان زیر طاق با خط نستعلیق نوشته شده: «ناد عليا مظهر العجائب تجده عونالك فى الثواب» و در طرف چپ مقابل آن نوشته شده «كل هم وغم سينجلى بولايتك يا على، يا على، يا على» در زیر غرفه‌های ایوان آیه شریفه «قل اللهم مالك الملك» تا آخر نوشته شده، در حاشیه محراب ایوان صلوات بر رسول اکرم و اهل بیت (ع) به تاریخ ۱۰۵۹ به کتابت محمدرضا امامی وجود دارد.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

در داخل محراب متن «امر بتعمیر هذه العماره المبارکه العباسیه السلطان الاعظم الاکرم و بدنبال آن نوشته شده امر بتعمیر هذه العماره المبارکه الرضویه السلطان الاعظم الخاقان المعظم محمد شاه قاجار خلد الله ملکه وبره و احسانه فی سنه ۱۲۱۱» و «الحسینی بهادرخان خلدالله ملکه فی تسع و خمسين بعد الالف کتبه محمدرضا الامامی» آمده است (عطاردی، ۱۳۷۱: ۲۱۵). «کتیبه پیشانی ایوان عباسی در قالب طوماری دو طبقه کمربندی و به قلم ثلث جلی است. کتیبه مذکور مربوط به سال ۱۰۵۹ق، در پیشانی ایوان ساعت نصب گردیده؛ از نوع مذهبی و بر کاشی هفت‌رنگ نقش بسته است. در این کتیبه آهنگ بصری متناوب به فراخور چیدمان افراشته‌ها و توالی و چیدمان حروف گرداندام وجود دارد. ترکیب عمود و متقاطع با حروف افراشته و یاء راجعه، ترکیب مثلث و حرکات اریب با توجه به خاصیت حروف مورب در کتیبه و ترکیب منتشر با توجه به نحوه اعراب‌گذاری در کتیبه ایجاد شده است. رنگ مورد استفاده در این کتیبه مانند بسیاری از کتیبه‌های این هنرمند قلم زرد بر زمینه لاجوردی است. استفاده از این تضاد رنگی، تباین بصری و درخشندگی را پدید آورده است. با خاصیت کمربند حروف، کتیبه به دو نیمه مساوی تقسیم شده است. فشردگی حروف در نیمه دوم بیش از نیمه اول است. دو کرسی اصلی در این کتیبه رعایت شده است» (داننده، ۱۳۹۵: ۱۱).

تصویر ۸. کتیبه پیشانی ایوان عباسی، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، ۱۰۵۹ق، مأخذ تصویر: داننده، ۱۳۹۵: ۱۱.

در حاشیه بیرونی ایوان کوچک میان ایوان عباسی، کتیبه ای مذهبی، دربردارنده صلوات بر حضرت محمد (ص) و ائمه اطهار (ع) وجود دارد. وضع کاشی‌های نوساخته نشان می‌دهد کتیبه در سال ۱۳۹۰ق تعمیر شده است. این اثر مانند دیگر کتیبه‌های سال ۱۰۵۹ق به قلم محمدرضا امامی اصفهانی است که در تعمیرات ۱۳۹۰ق اصالت متن و خط آن تا حد زیادی حفظ شده است (صحراگرد، ۱۳۹۳: ۱۶۹). کتیبه مذکور به صورت سرتاسری، در قالب طوماری دوطبقه به قلم ثلث جلی بر کاشی معرق اجرا شده است. نکات مشترکی با دیگر کتیبه‌های طوماری ثلث دارد. از جمله ترکیب عمودی برگرفته از آهنگ بصری ایجاد شده در حروف افراشته، توالی حروف با استفاده از نوک تیز حروف و ایجاد آهنگ بصری برگرفته از ترکیب حروف گرداندام در آن وجود دارد. به فراخور استفاده از حروف مورب در برخی قسمت‌های کتیبه، حرکات اریب و ترکیب مثلث ایجاد شده است. تعادل بصری با خاصیت افراشته‌ها شکل گرفته است، تباین بصری نیز با قرارگیری افراشته‌ها، حروف مورب و تضاد رنگی تیره و روشن در کتیبه وجود دارد. کتیبه براساس دو کرسی اصلی شکل گرفته است. چیدمان کلمات در کرسی اول با نظم بیشتری رعایت شده است. برخی قسمت‌های کتیبه از یاء راجعه به صورت کوتاه استفاده شده، که از برخورد امتداد یاء و حروف افراشته ترکیب متقاطع مشاهده می‌شود. ترکیب منتشر با توجه به قرارگیری حروف و اعراب در کتیبه وجود دارد. رنگ قلم کتیبه سفید بر زمینه لاجوردی است (داننده، ۱۳۹۵: ۱۲).

تصویر ۹. بخشی از نیمه انتهایی کتیبه پیشانی ایوان عباسی، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، ۱۰۵۹ ق، مأخذ

تصویر: صحراگرد، ۱۳۹۳: ۱۶۷.

۶-۳-۱ کمرگاه دومین ایوانچه ضلع جنوبی صحن عتیق

متن کتیبه مذهبی به صورت طوماری دوطبقه کمربندی در تاریخ ۱۰۵۹ ق موجود است. رنگ و کیفیت کاشی‌ها نشان می‌دهد که آن را اخیراً بازسازی کرده‌اند. تاریخ کتیبه گویای بازسازی کتیبه اصلی در دوره شاه عباس دوم است؛ ترکیب و خط همانند دیگر آثار محمدرضا امامی است (صحراگرد، ۱۳۹۳: ۲۰۵). «ظرفیت‌های تصویری مشترکی در این کتیبه با دیگر کتیبه‌های طوماری ثلث وجود دارد. از جمله ترکیب عمودی، تعادل و تباین برگرفته از آهنگ بصری موجود در چیدمان حروف افراشته، ترکیب متقاطع با برخورد کمربند کشیده حروف و افراشته‌ها، توالی حروف در ترکیب کتیبه با استفاده از نوک تیز حروف و آهنگ بصری در حروف گرداندام است. ترکیب منتشر با قرارگیری اعراب در بین حروف ایجاد شده است. با قرارگیری حرف یاء قاب کتیبه به دو نیم تقسیم شده است. بر عکس دیگر کتیبه‌های امامی اصفهانی، نیمه پایین فضای کمتری نسبت به نیمه بالای آن دارد و نیمه بالای کتیبه متراکم و فشرده‌تر کتابت شده است. در این کتیبه از دو کرسی اصلی برای توازن حروف استفاده شده است. رنگ کتیبه قلم سفید بر زمینه لاجوردی است» (داننده، ۱۳۹۵: ۱۳).

تصویر ۱۰. کتیبه کمرگاه دومین ایوانچه ضلع جنوبی صحن عتیق، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، ۱۰۵۹ ق،

مأخذ تصویر: صحراگرد، ۱۳۹۳: ۲۰۵.

۷-۳-۱ درون ایوانچه چهارم در ضلع جنوبی ورودی گنبد الله وردی خان

این کتیبه با متن مذهبی در قالب طوماری دوطبقه کمربندی است. قلم کار شده ثلث و بر کاشی هفت‌رنگ کتابت شده است. ترکیب و مفردات این کتیبه به شیوه دیگر آثار محمدرضا امامی اصفهانی است که احتمالاً در ۱۳۲۳ ق یا پیش از آن بازنویسی شده است (صحراگرد، ۱۳۹۳: ۲۱۰). «امضای امامی اصفهانی در حاشیه سمت چپ کتیبه آمده است. در این کتیبه نیز خصوصیات مشترک دیگر کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی وجود دارد. از جمله ترکیب عمود، متقاطع، آهنگ بصری، تباین و تعادل ایجاد شده از ترکیب حروف در قاب کتیبه آمده است. حروف مورب در نیمه سمت راست و چپ کتیبه مشاهده می‌شود. حرکات اریب در نیمه سمت چپ کتیبه بیشتر است و چند ترکیب مثلث در آن ایجاد شده است. با قرارگیری یاء راجعه قاب کتیبه به دو نیمه مساوی تقسیم شده است. ترکیب منتشر با توجه به نحوه اعراب‌گذاری در

کتیبه وجود دارد. رنگ کتیبه قلم سفید بر زمینه لاجوردی است. دو کرسی اصلی جهت توازن حروف در کتیبه قرار دارد» (داننده، ۱۳۹۵: ۱۴).

تصویر ۱۱. کتیبه درون ایوانچه چهارم در ضلع جنوبی ورودی گنبد الله وردی خان، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، مأخذ تصویر: صحراگرد، ۱۳۹۳: ۲۱۰.

۸-۳-۱ کمرگاه نخستین ایوانچه ضلع شرقی

این کتیبه در قالب مذهبی و طوماری دو طبقه به قلم ثلث جلی بر کاشی هفت‌رنگ نقش بسته است. ویژگی خط و ترکیب کتیبه مانند دیگر آثار محمدرضا امامی است. اجزا نیز مانند ایوان ورودی گنبد الله وردی خان احتمالاً از دوره قاجار تاکنون مرمت نشده است (صحراگرد، ۱۳۹۳: ۲۱۳). «امضای امامی اصفهانی در حاشیه سمت چپ در نیمه دوم کتیبه وجود دارد. ظرفیت‌های بصری در این کتیبه مانند دیگر آثار امامی اصفهانی در صحن عتیق است. ترکیب عمود، متقاطع، آهنگ بصری، تباین و تعادل ایجاد شده از ترکیب حروف در قاب کتیبه وجود دارد. با قرارگیری مورب کلمه «لا» در وسط و سمت چپ کتیبه حرکت اریب، تباین و ترکیب مثلث ایجاد شده است. ترکیب منتشر با توجه به نحوه اعراب‌گذاری در کتیبه وجود دارد. اندازه نیمه بالایی کمی بزرگتر از نیمه پایین است و فشردگی حروف در نیمه پایین بیشتر است. رنگ کتیبه قلم سفید بر زمینه لاجوردی است. در کتیبه دو کرسی اصلی برای چیدمان حروف وجود دارد» (داننده، ۱۳۹۵: ۱۵).

تصویر ۱۲. کتیبه کمرگاه نخستین ایوانچه ضلع شرقی، رقم محمدرضا امامی اصفهانی، ۱۰۵۹ ق، مأخذ تصویر: صحراگرد، ۱۳۹۳، ۲۱۳.

۹-۳-۱ کمرگاه ایوانچه سوم ضلع شمالی؛ سمت چپ ایوان عباسی

این کتیبه در قالب مذهبی و طوماری دو طبقه به قلم ثلث جلی بر کاشی معرق در سال ۱۰۵۹ ق نقش بسته است. رنگ لعاب و کیفیت کاشی‌های معرق کتیبه گواه بازسازی آن در سال‌های اخیر است، اما کیفیت خوشنویسی بسیار نامطلوب است. شکل حروف و ضخامت خط در بسیاری موارد نادرست است. ترکیب کتیبه همانند دیگر آثار محمدرضا امامی اصفهانی دو طبقه کمربندی است (صحراگرد، ۱۳۹۳: ۲۲۵). «در این کتیبه نیز ترکیب عمود، متقاطع، آهنگ بصری،

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

تباين و تعادل ايجاد شده از تركيب حروف در قاب کتیبه وجود دارد. رنگ کتیبه قلم سفید بر زمینه لاجوردی است. با قرارگیری یاء راجعه کتیبه به دو بخش تقسیم شده است؛ نیمه دوم فضای بیشتری نسبت به نیمه اول آن دارد، فشردگی حروف در دو نیمه تقریباً برابر است. در قسمت وسط کتیبه دو سرکش «ک» به صورت مورب کار شده و ترکیب مثلث را ایجاد کرده است. فشردگی افراشته‌ها در نیمه سمت راست کتیبه بیشتر است، چنانکه تعادل و هماهنگی بیشتری بین حروف در این قسمت مشاهده می‌شود. ترکیب منتشر نیز با قرارگیری اعراب در کتیبه وجود دارد. دو کرسی اصلی در آن رعایت شده است. به علت شکل حروف، ضخامت نادرست حروف و چیدمان آنها روی هم آشفتگی بصری نامناسبی در این کتیبه مشاهده می‌شود» (داننده، ۱۳۹۵: ۱۶).

تصویر ۱۳. کتیبه کمرگاه ایوانچه سوم ضلع شمالی؛ سمت چپ ایوان عباسی، رقم محمدرضا امامی اصفهانی،

۱۰۵۹ ق، مأخذ تصویر: صحراگرد، ۱۳۹۳: ۲۲۵.

نتیجه‌گیری

حرم امام رضا (ع) دربردارنده تزیینات معماری، از دوره‌های مختلف تاریخ ایران است که زمینه خوبی برای شناسایی هنر اسلامی محسوب می‌شود. کتیبه‌های این مکان زیارتی، با دربرداشتن خطوط متنوع و گونه‌های مختلف، ظرفیت‌های بصری زیادی دارد. برخی از این کتیبه‌ها توسط هنرمندان شاخصی ایجاد شده است. در این مقاله کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی به عنوان جامعه آماری انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفت. یکی از سوال‌های مقاله این مطلب بود که ویژگی ساختاری کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع) چیست؟ در پاسخ به این سوال می‌توان گفت بیشتر کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی در حرم امام رضا (ع) متنی مذهبی دارد، به قلم ثلث بر کاشی هفت رنگ یا معرق نگاشته شده است؛ قالب مورد استفاده بیشتر طوماری است که معمولاً به صورت دو طبقه کمربندی کار شده است.

سوال دیگر این مطلب بود که از کدام ویژگی‌های حروف در ترکیب این کتیبه‌ها استفاده شده است؟ می‌توان گفت در بیشتر کتیبه‌های محمدرضا امامی اصفهانی از خصوصیات حروف عمودی، افقی و منحنی استفاده شده است. استفاده از حرفی که ساختار عمودی دارد مانند «الف و لام» در کنار دیگر حروف و گاهی اغراق در اندازه عمودی حروف جهت ترکیب مناسب‌تر کتیبه مشاهده می‌شود. حروف منحنی مانند «ن و ی» گاهی تکرار شده و ریتم بصری در فضای کلی کتیبه ایجاد کرده است. استفاده از حالت کشیده برخی حروف مانند یاء راجعه که حالتی اغراق شده در نوشتار حرف «ی»

نقش خراساد شکوفان معماری ایرانی اسلامی

محسوب می‌شود، سبب تقسیم‌بندی فضای کتیبه می‌شود؛ با این تقسیم‌بندی گاهی کتیبه دو نیمه برابر و گاهی دو نیمه نابرابر دارد.

مراجع

۱. اصفهانی، میرزا حبیب. (۱۳۶۹). *تذکره خط و خطاطان*، ترجمه رحیم چاوش اکبری، تهران: مستوفی.
۲. داننده، سمیرا سادات. (۱۳۹۵، ۷ مرداد). *رابطه شکل و ترکیب در کتیبه‌های طوماری ثلث محمد رضا امامی اصفهانی در صحن عتیق حرم امام رضا (ع)*، در کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی؛ سن پترزبرگ - روسیه.
۳. داننده، سمیرا سادات. (۱۳۹۶). *مقایسه ترکیب‌بندی در دو کتیبه ثلث طوماری از محمد رضا امامی اصفهانی و محمد حسین شهیدمشهدی در صحن عتیق حرم امام رضا (ع)*، در علمی پژوهشی نگره، ۴۴، ص ۳۹ - ۲۰.
۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران.
۵. سراج شیرازی، یعقوب بن حسن. (۱۳۷۶). *تحفه المحبین*، به کوشش ایرج افشار و کرامت رعنا حسینی، تهران: نقطه.
۶. صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۲). *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های مسجد گوهرشاد)*، به کوشش گروه هنر پژوهی رضوان، مشهد: آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
۷. صحراگرد، مهدی. (۱۳۹۳). *شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (کتیبه‌های صحن عتیق)*، به کوشش گروه هنر پژوهی رضوان، مشهد: موسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
۸. عطاردی، عزیزالله. (۱۳۷۱). *تاریخ آستان قدس رضوی*، ج ۱، تهران: عطارد.
۹. فضایی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲ الف). *اطلس خط (تحقیق در خطوط اسلامی)*، اصفهان: مشعل.
۱۰. فضایی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲ ب). *تعلیم خط*، تهران: صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
۱۱. نعمتی، بهزاد. (۱۳۹۵). *کتاب بهشت هنر (هشتاد و هشت نقش عجیب در حرم مطهر رضوی)*، مشهد: موسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی.
۱۲. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۵). *کتاب تاریخ اصفهان (مجلد هنر و هنرمندان)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

^۱ این مسجد در ضلع جنوبی میدان امام است که یکی از آثار باشکوه معماری دوره صفویه محسوب می‌شود. احداث این مسجد به دستور شاه عباس اول آغاز و بتدریج در زمان جانشینان او تکمیل شد. مسجد امام به شکل چهار ایوانی ساخته شده است (کیانی، ۱۳۸۷: ۱۱۰).

^۲ کتیبه‌های کمربندی از نظر اصول، شبیه کتیبه‌های دو طبقه و سه طبقه است، اما عرض کتیبه به دو یا سه قسمت مساوی تقسیم می‌شود. این تقسیم‌بندی بر اساس حروف کشیده‌ای مانند (ی) معکوس در متن کتیبه صورت می‌گیرد (صحراگرد، ۱۳۹۲). به اعتقاد حبیب‌الله فضایی: «هرگاه

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

نویسنده بخواهد در وسط کتیبه، کمربندی قرار دهد گنجانیدن کلمات محتاج دقت بیشتر است و در صورتی کمربندی تشکیل می‌شود که یاهای مفرد و آخر هر عبارت وجود داشته باشد تا بتواند با نوشتن معکوس آنها (یاء راجعه) کمربند تشکیل دهد. در این مورد باید اول خط وسط (خط کمربندی) کشیده شود و سپس حروف و کلمات در بالا و پایین آن منظم شود (فضایلی، ۱۳۶۲ ب).

۳ معمولاً در کتیبه‌هایی که از روی نمونه پیشین بازسازی می‌شود، متن و ترکیب کلی کتیبه حفظ شده اما مفردات خط با روش کاتب دوم کتابت می‌شود (صحراگرد، ۱۳۹۳).

۴ منظور از مقترن پیوستگی و گره خوردگی کلمات کتیبه درهم است. به اعتقاد مهدی صحراگرد «ممکن است نام‌های دیگری نیز بشود برای چنین کتیبه‌هایی در نظر گرفت؛ مثلاً مهدی مکی نژاد «کتیبه ثلث پیچیده» را برای چنین کتیبه‌هایی برگزیده است. اما اصطلاح مقترن سابقه تاریخی دارد و در گذشته برای انواع خطوطی که به هم پیچیده و متصل بود، استفاده می‌شد؛ از جمله حسن طیبی شافعی در جامع محاسن کتابه‌الکتاب، آن را برای خط رقاع به شیوه ابن بواب به کار برده است (صحراگرد، ۱۳۹۲).